

Egy 1580. évi Augustana Confessio-kiadás reneszánsz kötése és possessorai

SOLTÉSZ ZOLTÁNNÉ

Amikor az Országos Széchényi Könyvtár Régi Nyomtatványok Tára állományából egy kis kötéstörténeti gyűjteményt alakítottunk ki, elsősorban arra törekedtünk, hogy a régi magyar könyvkötés legjellegzetesebb típusait emeljük ki raktárainkból. Ez a teljességre való törekvés nélkül létrehozott kis gyűjtemény kettős célt szolgál: egyrészt fokozottabb védelmet biztosít a kiemelt művészi értékű kötések számára, másrészt kiállítások rendezése alkalmával megkönnyíti a kötéstörténeti anyag kiválogatását. Mivel a gyűjtemény igen használhatónak bizonyult, nem egyszer kizárólag kötése miatt vásároltunk meg olyan műveket, amelyek más példányban már képviselve voltak Könyvtárunkban.

A legtöbb kiemelt kötet a 16–18. századi magyarországi könyvkötés jellegzetes típusaihoz tartozik. A Hollandiában és német földön elterjedt ún. legyezőmintás kötéstípus legszebb hazai változatai Erdélyben, főleg Kolozsvárott készültek.¹ Helyet kaptak e gyűjteményben azonban a szerényebb s így eddig még publikálatlan, csupán vaknyomással díszített erdélyi kötések is.

Debrecen virágzó 17–18. századi könyvkötő-művészetéről a színes festésű, aranyozott pergamenkötések tanúskodnak.² Néhány hasonló típusú, de szerényebb díszítésű festett pergamenkötés kötéstörténeti gyűjteményünkben azt illusztrálja, hogy a debreceni – gyakran név szerint is ismert – mesterek jellegzetes kötéstípusa más hazai városokban is elterjedt.

A nagyszombati barokk könyvkötés központjában, a helyi nyomda kitűnő könyvkötő-műhelyében olyan nagy számban készültek a többnyire aranyozott, vagy ezüstözött, pompás barokk kötések,³ hogy ezek közül csak néhányat emelhettünk át kötéstörténeti gyűjteményünkbe. Ugyancsak egy-egy jellegzetes kötés szemlélteti a későbbi korok könyvkötéseiben jelentkező újabb stílusirányzatokat, dekorációs sémáikat, formakincsüket. Törekedtünk viszont arra, hogy a fontosabb kötéstípusok külföldi analógiáit is szerepeltessük a gyűjteményben.

Ezért került kiemelésre a most ismertetendő RK 55 jelzetű kötet, amely a gyűjteményeinkben is igen szép számban megtalálható német reneszánsz kötések egyik érdekes változata. Kötéstábláinak díszítése és technikai kialakítása egyaránt bepillantást nyújt abba a változásba, amely a 16. században a német könyvkötők körében végbement.

Bár a 16. században is nagy mennyiségben jelentek meg folio alakú kötetek, a többséget már a könnyebben kezelhető, használható, szállítható negyed-rétű kötetek alkották. Az egyes könyveknél csökkent tehát a díszítendő kötet-tábla felülete, de a művek nagy példányszáma miatt hihetetlenül megnöttek a könyvkötők feladatai. Ezért terjedt el az olyan könyvkötő szerszámok használata, amelyek meggyorsították és megkönnyítették a változatos díszítésű kötet-táblák elkészítését. A középkorban használt egyesbélyegzők helyett az ún. görgetők és préslemezek változataival készült a legtöbb német reneszánsz könyvkötés.

A görgetőnél, ennél a nyeles szerszámnál egy tengelyen forgó kerék külső kerületére vésték a gyakran portrékkal élénkített növényi dekorációt.⁴ A nyél segítségével folyamatosan görgethették a kereket s ily módon sokkal gyorsabban lehetett keretdíszítést előállítani, mint az egyesbélyegzőkkel. A többnyire centrális jellegű tábladíszítés közepére tervezett díszítő motívumot vésett lemezről, sajtóval préselték a kötetstáblára.

Az ismertetett két könyvkötő szerszámmal – görgetővel és préslemezzel – készült az RK 55 jelzetű kötet kötetstábláinak dekorációja is, amelyeknél a középmezőt a keretdísz síkjához képest kissé bemélyítették. A préslemezek számtalan változata terjedt el a 16. században. Allegorikus figurák, bibliai jelenetek, címerek, portrék voltak főmotívumaik. A préslemezek letehetősebb metszői kis méretben is finoman mintázott portrékat készítettek a német császárokról, bibliofil választófejedelmekről, majd a reformáció térhódításával egyidejűleg főleg Lutherről, Melanchthonról és Erasmusról.

Luther és Melanchthon jelentőségére kívánta felhívni a figyelmet az RK 55 jelzetű kötetünk könyvkötője is, mint később látni fogjuk, nagyon is indokolatlan. Az e célra felhasznált, nagyméretű préslemezei azonban nem portrékat, hanem egész alakos képmásokat ábrázolnak, tehát az ilyen típusú préslemezek reprezentatívabb és ritkább változataihoz tartoznak. Konrad Haebler és Ilse Schunke alapvető munkája több, mint 90 Luther-portrés préslemezt sorol fel. Az ugyanitt nyilvántartott egész alakos Luther-ábrázolások száma viszont még a harmincat sem éri el.⁵ Hasonló a portrék és az egész alakos képmások aránya a Melanchthont szemléltető préslemezek esetében is.⁶

Az RK 55 jelzetű kötet kötetstábláin az utólagos kifestés miatt magának a préslemeznek a kvalitásai kevésbé érzékelhetők; annyi azonban így is megállapítható, hogy a két portré Luther és Melanchthon jellegzetes arcvonásait eléggé híven tolmácsolja.

A nem átlagos színvonalú, szép kötés kivételes jelentőségű műhöz készült. A kötetben közreadott *Augustana confessio* (Ágostai hitvallás) ugyanis az evangélikus (lutheránus) egyház alapvető hitvallási dokumentuma. Megszerkesztésére V. Károly császár szolgáltatta az alkalmat az 1530. évi augsburgi birodalmi gyűlés egybehívásával. A császár e gyűlésre azért hívatta meg az evangélikus rendeket is, hogy a török veszedelem miatt és arra hivatkozva rávegye a reformáció híveit a vallási béke helyreállítására és az általa igaznak tartott egyetlen

egyházba való tömörülésre. A német protestánsokat 1526-ban a torgauai szövetségben egyesítő János (az Állhatatos, 1525–1532) szász választófejedelem, az evangélikus rendek vezére, azonban a császárral szemben is hathatósan védte a lutheri tanítás híveit. Az ő megbízására állította össze Luther Márton társai közreműködésével a fő hitcikkeket, amelyeket a fejedelem Melanchthonnak küldött meg véleményezésre és átdolgozásra. Ekkor írta Melanchthon *Apologia confessionis* című munkáját, amely ugyan az augsburgi birodalmi gyűlésen nem nyert elfogadást, de nem sokkal a gyűlés után számos kiadásban került a közönség elé.⁷

Az RK 55 jelzetű kötetben Melanchthon *Apológiájá*-n kívül – többek között – Luther Márton *Articuli Christianae doctrinae*-ja, valamint Nagy és Kis *katekizmus*-a is megjelent. Johann Steinmann lipcsei nyomdásznak ez az 1580-ban forgalomba került kiadványa tehát a lutheri tanítás alapvető műveit foglalja magában. Tartalmáról és impresszum adatairól az Országos Széchényi Könyvtár antikva-katalógusa⁸ az alábbiak szerint tájékoztat:

A 686 Jelzet: RK 55.

[*Augustana confessio.*] *Concordia. Pia et unanimi consensu repetita Confessio fidei. (Cum aliis operibus.)* – Lipsiae 1580. (In fine:) Imprimebat Ioannes Steinmann. – 4° [42] 827 [75] pp., plur.fig. xylogr.

Contenta: MELANCHTHON, Philipp: *Apologia Confessionis* pp. 49–270. – LUTHER, Martin: *Articuli Christianae doctrinae, qui a nostris Concilio...exhibendi fuerant.* pp. 271–329. – LUTHER Martin: *Catechismus minor.* pp. 333–376. – LUTHER Martin: *Catechismus maior.* pp. 377–539. – *Epitome articulorum de quibus controversiae ortae sunt inter theologos Augustanae confessionis.* pp. 541–597. – *Solida, plana ac perspicua repetitio et declaratio quorundam articulorum Augustanae confessionis.* pp. 599–790. – *Catalogus testimoniorum cum scripturae tum purioris antiquitatis.* pp. 791–827.

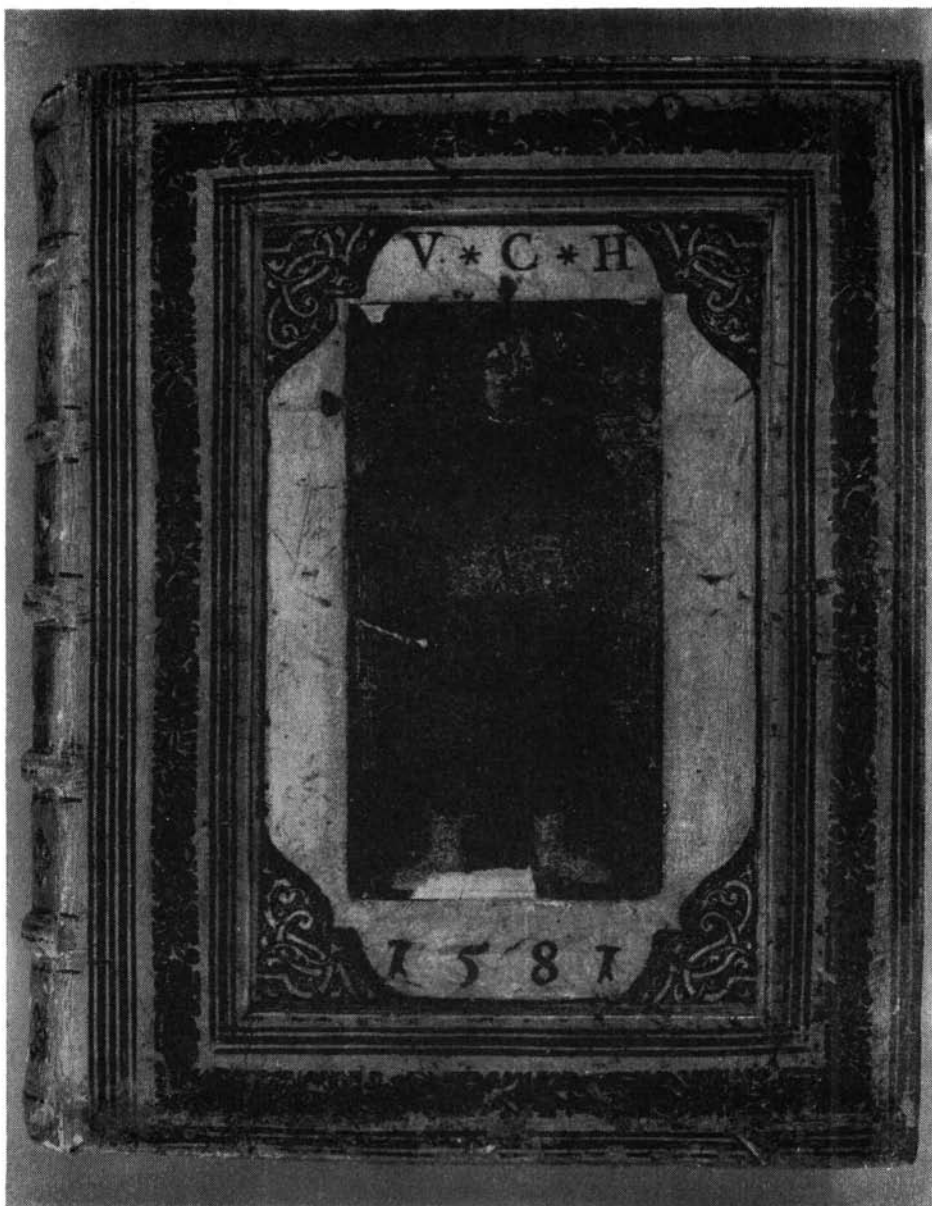
Adams L- 2082.⁹ Dokoupil VI. 506.¹⁰

A kötés leírása:

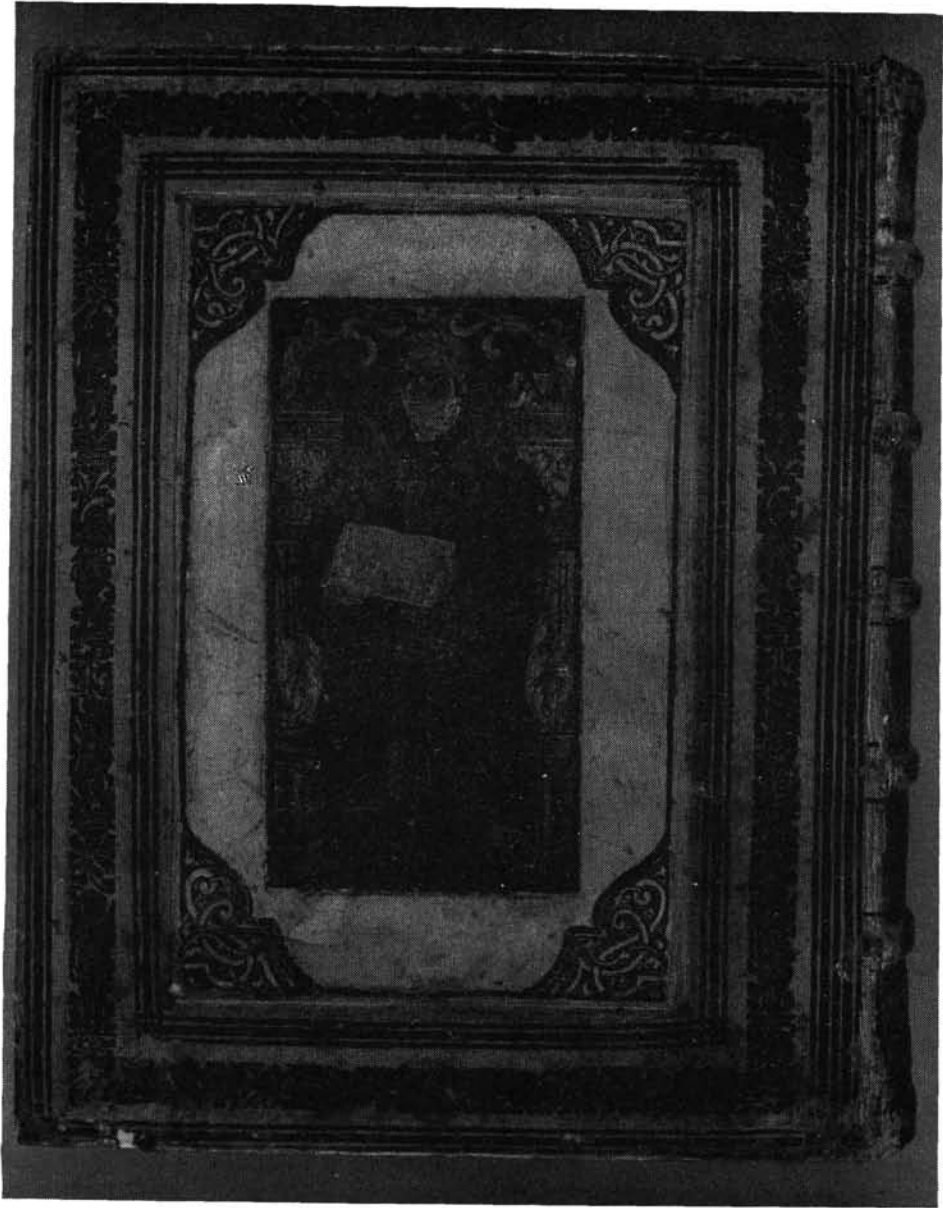
1581-ből datált, kasírozott papírtáblára erősített fehér borjúbőr kötéstáblák, aranyozott és színezett díszítéssel; aranyozott és festett metszés. (Ez utóbbi ld. Rozsondai i. m. 29. l.). Méret: 210x167 mm.

Első kötéstábla: többszörös aranyozott vonalkeret fogja közre az aranyozott keretdísz (9 mm széles), amelyben stilizált növényi ornamentika között változatos beállításban négy puttó ismétlődik. A bemélyített középmező (152x100 mm) négy sarkában lemezről préselt fonatos díszítmény (c. 30x25 mm). A középmező közepén

113x62 mm. Luther Márton jobbra tekintő, egész alakos képmása, két díszes oszlop között. Az oszlopok tetején egy-egy címertartó angyal, balról a szász,¹¹ jobbról a Luther-címerrel.¹² Lent középen piros kőtáblán P. D. szignó, alatta az 1579-es dátum.

első kötéstábla

hátsó kötő: tábla

Haebler I. 93. I. II. lemez, de Haebler a Luther kezében lévő könyv lapjaira vésett, alábbi szöveget nem idézi:

„IN CILEN // CIO ET S // PE ERI // T FORTI // TUDO // VEST-
RA // MARTIN // LUTER //”¹³

A képmás felett aranyozott V. C. H. monogram, a képmás alatt, ugyancsak aranyozva, 1. 5. 8. 1. évszám.

A hátsó kötéstábla dekorációja az előtábláéval azonos, más azonban a középmező fődísz:

117x61 mm. Philipp Melanchthon balra tekintő, egész alakos képmása, két díszes oszlop között. Az oszlopok tetején a bal oldali címertartó angyal a rézkigyó-motívumos Melanchthon-címerrel, a jobb oldali angyal a szász választófejedelmi kardokat ábrázoló címerrel. A jobb oldali oszlop talapzata felett P. D. szignó.

Haebler I. 93. I. I. lemez, de itt sem szerepel a Melanchthon kezében tartott könyv lapjaira préselt alábbi szöveg:

„SI DEUS // PRO NO // BIS QU // IS CON // TRA NO // S ORA
ET // LABO // RA. P. M. //”¹⁴

A kötés gerincén az öt borda közötti mezőkben két bélyegzővel azonos módon kialakított, aranyozott dekoráció ismétlődik: középen nyolcszirmú virág (10x10 mm), jobbról és balról egy-egy élére állított négyszög alakú díszítmény (11x11 mm.).

Aranyozott és festett metszés, kék-vörös tulipánokkal.

A Luther-, illetve Melanchthon-képmásokon feltüntetett P. D. szignó alapján a kötetstörténeti szakirodalom e lemezek használóját a wittenbergi Paul Droscher könyvkötővel azonosította. 1911-ben közölt életrajzi adatai szerint Sziléziában, Waldenburgban született, a wittenbergi Wolff Eichhorn könyvkötő lányát vette feleségül, 1581-ben lett mester, 1586-ban nyerte el az „Obermeister” címet, 1601. szeptember 23-án halt meg.¹⁵ Újabb megállapítás szerint 1577-től dolgozott Wittenbergben.¹⁶ A 16. századi német könyvkötők felszereléséről tájékoztató munka Paul Droscher felszereléséből a Luther és a Melanchthon-képmások lemezein kívül csak két görgetőt tart számon.¹⁷ Így az RK 55 jelzetű kötetünk vizsgálata alapján további szerszámait – egy görgetőjét, két egyesbélyegzőjét és a középmező sarokdíszjeinek kialakításához használt arabeszk-motívumos préslemezeit – ismerhettük meg.

Az első kötéstáblán feltüntetett V. C. H. monogram megfejtéséhez a kötetben fennmaradt bejegyzések nem nyújtanak segítséget.¹⁸ Talán azért nem, mert az eredeti előzőklevél verzóján egy hosszabb bejegyzés ki van vakarva. Ma ez előtt az előzőklevél előtt további négy üres levél van; átkötéskor köthették őket az eredeti előzőklevél elé. Ez utóbbi rektóján viszont sértetlenül fennma-

radt az a bejegyzés, amelyet 1581. február 27-én Polykarp Leyser (Lyser) wittenbergi lelkész és superintendens írt a kötetbe:

„D. PAVLVS, 2. Tim.2.

Stude seipsum exhibere Deo, operarium non erubescendum, recte secantem sermonem veritatis. Polycarpus Leiser. D. Pastor et Superintendens Vuitebergensis. 27.Feb. Anno 1581.”

A neves lutheránus teológus, Polykarp Leyser (1522–1610) Winendenben, a württembergi hercegségben 1552. március 18-án született. Tübingeni tanulmányait befejezve az ausztriai Göllersdorfba hívták lelkésznek. 1576-tól azonban már Wittenbergben volt a teológia professzora és a reformáció lutheri irányzatának egyik kiemelkedő képviselője. 1579-ben a *Formula Concordiae* egyik összeállítója volt. Bár tevékenységéhez Wittenberg nyújtotta a legkedvezőbb feltételeket, 1588-ban a Johann Maiorral folytatott vitája miatt Braunschweigbe távozott.¹⁹ E vitáról az 1584-től három évig Wittenbergben tanuló Csanádi János evangélikus lelkész²⁰ is beszámolt az 1587. március 22-én Johann Jacob Grynaeushoz (1540–1617) intézett levelében.²¹

Polykarp Leyser 1593-ban visszatért Wittenbergbe, de már a következő évben Drezdába költözött, ahol a neki felajánlott udvari főprédikatori tisztelet töltötte be. Nemcsak wittenbergi professzori működése idején, hanem később is igen fontosnak tartotta az evangélikus teológusképzést. E cél támogatására egy bizonyos összeget hagyott a wittenbergi egyetemre, amelyet minden évben két alkalommal – Polykarp és Erzsébet napján – kellett kifizetni az arra érdemes hallgatónak.²² 1610. február 22-én, 88 éves korában halt meg.

Teológiai művein kívül számos vitairata, prédikációja, üdvözlő- és gyászbeszéde jelent meg nyomtatásban.²³ Ünnepi prédikációval üdvözölte II. Keresztély (1591–1611) szász választófejedelem uralkodásának megkezdése és házasságkötése alkalmával. Ugyancsak Ehrenpredigt-et adott közre, amikor II. Keresztély öccse és utódja, I. János György (1611–1656) Elisabeth von Württemberggel kötött házasságot.²⁴

Számos vitairata közül magyar vonatkozása miatt számunkra az a két kiadványa a legérdekesebb, amely Melchior Klesel bécsi püspökkel folytatott vitáját közli arról a kérdésről, hogy vajon a magyar rendek engedélyeznék-e a vallásszabadságot. Klesel püspök e kérdésben kifejtett negatív véleményével szemben Polykarp Leyser pozitív értelemben foglalt állást. Mindkét nyomtatványt Apponyi Sándor szerezte meg Hungarica-könyvtára számára.²⁵

E két hungarikán kívül Polykarp Leyser 16. századi kiadványai közül is több megvan az Országos Széchényi Könyvtárban: így a Matthäus Tragen drezdai udvari prédikátor feletti gyászbeszéde²⁶, egy wittenbergi hallgatójának disszertációja²⁷, továbbá Elias Hasenmüllernek az ő kiadásában megjelent két munkája, a *Historia Iesuitici ordinis* négy kiadása, valamint a *Jesuiticum ieiunium*.²⁸ A jezsuita rendtörténetre hamar elkészült az ellenvélemény: 1594-ben Ingolstadtban látott napvilágot Peter Stevart *Apologia oder Rettungsschrift für*

die lobwirdig Societet Iesu, wider Polycarpi Leysers... Histori dess Jesuitischen Ordens című terjedelmes munkája.²⁹

A wittenbergi és a többi német egyetemet látogató magyar diákok jól ismerték Polykarp Leysert, mint a lutheri irányzat egyik vezérét. 1584-ben ő avatta lelkésszé például Albertus Husselius privigyei lelkészt, valamint Fábíán Tamást és Bulgarius Györgyöt, akik 1584. december 16-án utaztak Wittenbergbe.³⁰

Polykarp Leyser művei – részben bizonyára egykori hallgatói révén – hamar eljutottak Magyarországra. A szegedi kutatócsoport *Kassa város olvasmányai 1562–1731* című kötetében több, mint két tucat kiadványa szerepel, köztük két példányban a *Christianismus*³¹, egy-egy példányban a *Regenten Spiegel*³² és a *Vita Christi* című munkája,³³ továbbá prédikációi és disputációi. E kiadványai közül egy a Szent Erzsébet templom könyvei között, a többi – két prédikáció kivételével – a városi nyilvános könyvtár katalógusában szerepel, tehát bárki olvashatta őket. A kivételként említett két prédikációt magánszemély, Sebastian Türk javainak 1623. január 16-án kelt inventáriuma említi.³⁴ A kassai adatok alapján joggal feltételezhető, hogy Polykarp Leyser kiadványai más magyarországi városok könyvtáraiba és evangélikus híveihez is eljutottak.

A tanítványai és művei révén Magyarországon is meglehetősen ismert Polykarp Leyser 1581. évi bejegyzése után egy közel száz évvel későbbi, újabb bejegyzés tájékoztat kötetünk további sorsáról. Ez az eredeti előzéklevel verzóján olvasható, ünnepélyes hangvételű, hosszú bejegyzés azonban már két magyarországi possessor nevét őrizte meg:

„α/ω Concordia sive Concors Articulorum Orthodoxae Confessionis Augustanae quartô Calendas Decembris Anni 1672 in perpetuum favoris mutui μνεμόσυνον (helyesen: μνημόσυνον) ad me Samuelem Faschko, Pannonium Uyheliensem per Lectissimam atq3 Nobilissimam Matronarum, Annam Mariam von Hellenbach devoluta, quae utinam Constantem Confessionis Catholicae consensum cum Articulis Augustanis in cordis mei imo ad ultimos usq3 cineres conservet, corroboret atq3 confirmet.

Corroborat concors concordia, corda coronat.” (3. kép)

E szerint Faschkó Sámuel 1672. november 28-án Anna Maria von Hellenbachtól kapta ajándékba a könyvet. Apja Faschkó Jakab evangélikus lelkész volt, aki 1648–1654 között a Trencsén megyei Bán községben rektorként működött. Két műve jelent meg Trencsénben 1650-ben, illetve 1651-ben.³⁵ Később Bazinban lett szlovák lelkész³⁶ és Sámuel fia – Nagy Iván szerint – itt született.³⁷ Faschkó Sámuel 1673. május 12-én iratkozott be a wittenbergi egyetemre.³⁸ Ugyanebben az évben Wittenbergben jelent meg *Diatrube sacra* című disszertációja, amelyet – többek között – Bazin város első lelkészének, rektorának és a város tanácsosainak ajánlott.³⁹

Mivel Nagy Iván a családot Faschoként említi, érdemes utalni arra, hogy Sámuel neve a wittenbergi egyetem anyakönyvében „Samuel Faschko Pannon. Basing.”, a disszertációjában „Samuel Facschkó (sic!) Balinga Hungarus”, a kö-

~

Concordia hęc Concors Articulorũm Orthodoxe Confessionis trionstant, quartõ calendã Decembriũ, anni 1672, in perpetuũm, favoris mutui recipiõbũror, ad meũ Samuelem Faschko, Pannonium Uyheliensẽm, per Lectissimã atq; Nobilissimã Matronarũm, ANNA MARIAM von Hellenbach, devolutã quã utinã

Constantẽm Confessionis Catholice consensũ cum articulis trionstantis in cordis mei imo ad ultimos usq; cõneres conservet, corroboret atq; confirmet.

Corroborat concors concordia, corda coronat.

3. kép

tetünkbe írt bejegyzése alatt pedig „Samuel Faschkó Pannonius Uyheliensis” változatban szerepel. Ez utóbbi megnevezéshez hasonlóan írta alá azt a latin anagrammát, amellyel 1667-ben a körmöcbányai evangélikus lyceum második osztályos tanulójaként köszöntötte Ludovicus Lutziust.⁴⁰ Fiatalkori anagrammája szerint Faschkó Sámuel tehetséges és ambiciózus ifjú lehetett. Ezért is kaphatta ajándékba az értékes *Augustana confessio*-kiadást 1672-ben, tehát még a wittenbergi egyetemi tanulmányai megkezdése előtt.

Faschkó Sámuel bejegyzése nem említi, hogy hol kapta ajándékba a kötetet s azt sem, hogy hol írta be idézett sorait. Az általa „lectissima atq; nobilissima matronarum”-ként tisztelt Anna Maria von Hellenbach nevét sem az életrajzi lexikonokban, sem a könyvészeti szakirodalomban nem találtuk. Cél-

szerűnek látszott tehát áttekinteni a Hellenbach család 1672 előtt élt tagjaira vonatkozó ismereteket.

Nagy Iván szerint a család törzse nemes Hellenbach Jeremiás körmöci jó-módú bányász, utóbb a körmöci kamaránál számvevő tiszt. Három fiát említi: Jánost, János Kristófot és János Gottfriedot, de megjegyzi, hogy a két utóbbi azonos lehetett.⁴¹

Ivan Bojničić szerint a család eredeti neve Cseh volt.⁴² Ezt igazolja az az 1759. december 6-án kelt és Hellenbach János által aláírt jegyzék, amely a családra vonatkozó fontosabb okmányokat sorolja fel.⁴³ E jegyzék szerint 1643-ban a Cseh család két tagja, Jeremiás és Dániel testvérek lovaggá emeltettek. Ugyanezen jegyzékben az 1651. évnél olvasható „Mutatio nominis Jeremiae Cseh” kezdetű szöveg szerint III. Ferdinánd Cseh Jeremiás és utódai részére a Hellenbach név használatát engedélyezte. Az Evangélikus Országos Levéltár azonos témájú irata azt is közli, hogy nevezett a metallurgica terén kifejtett ki-magasló tevékenységéért kapta a Hellenbach praedicatumot.⁴⁴

Egykorú nyomtatványok is arról tanúskodnak, hogy Hellenbach Jeremiást Kőrmöcbányán nagyabecsülték: két 1657. évi disszertációban a címlap verzőjén felsorolt, tisztelt személyiségek között szerepel a neve; 1661-ben pedig ő is latin verssel köszöntötte Seelmann Keresztély evangélikus lelkészt, aki soproni rektori állásából ment 1661-ben Kőrmöcbányára elsőpapak.⁴⁵

Hellenbach Jeremiás két fia – János és János Gottfried – közül az utóbbi vált a család legkiválóbb tagjává: híres orvos, császári és királyi tanácsos, bányagróf és evangélikus egyetemes felügyelő volt. Hellenbach János tevékenységéről csupán az ismétlődik a szakirodalomban, hogy 1656-ban és 1658-ban, wittenbergi egyetemi tanulmányai alatt, két művet publikált.

Hellenbach János Gottfrieddel kapcsolatban több téves közlés látott napvilágot. Nem bizonyult helyesnek az a nézet, hogy az előbb említett Hellenbach Jánosnak a fia⁴⁶, hogy 1659-ben született⁴⁷ és hogy tanulmányait Wittenbergben kezdte.⁴⁸ A két testvér életrajzi adatainak összekeverése és Hellenbach János irodalmi tevékenységének részleges nyilvántartása miatt egyaránt indokolt, hogy a származásukra és egyetemi éveikre vonatkozó adatokat az alábbiakban sommázzuk:

Hellenbach János körmöcbányainak nevezte magát⁴⁹, születési éve ismeretlen. Az említett Cseh, majd Hellenbach Jeremiás fia. 1654-ben iratkozott be a wittenbergi egyetemre és Wittenbergben 1656-ban egy szónoklati, 1658-ban pedig egy logikai értekezést publikált.⁵⁰ E két önálló – a szakirodalom által is említett – művén kívül azonban további négy latin, illetve német nyelvű verse jelent meg az 1655 és 1659 között Wittenbergben kiadott nyomtatványokban.⁵¹ Következésképpen Hellenbach Jánosnak nevezte magát s jelezte azt is, hogy Hungarus. A disszertációkban közölt versei a magyarországi származású egyetemi társaihoz fűződő jó kapcsolatáról tanúskodnak. Egyik verse pedig abban a *Trauer-Binden* című kiadványban jelent meg, amelyet Heinrich Konrad Sar-

nichausen – a Pozsony megyei Modor város lelkésze – elhunytakor adtak ki 1656-ban Wittenbergben.⁵² Egyetemi hallgatóként tehát meglehetősen élénk irodalmi tevékenységet fejtett ki.

Hellenbach János Gottfriedot a levéltári iratok következetesen a körmöcbányai Cseh, majd Hellenbach Jeremiás fiaként említik.⁵³ Születési éve ismeretlen. Körmöcbányaiként matrikuláltatta magát – Johannes Gottfred Hellembach Cremnic. –, amikor az 1664. évi tanév nyári félévében beiratkozott a jénai egyetemre.⁵⁴ 1667. augusztus 29-én a padovai egyetemen tette le az orvosi doktorátust.⁵⁵ 1667 szeptemberében kilenc könyvet adományozott a padovai egyetem könyvtárának.⁵⁶ Még jénai egyetemi tanulmányai idején üdvözlő verset közölt Michael Schöffenberg *Exercitatio theologica de simulatione Dei* című, 1666-ban Jénában megjelent disszertációjában.⁵⁷

Hellenbach János Gottfried későbbi sokoldalú tevékenységét számos mű és cikk eléggé részletesen tárgyalja.⁵⁸ Mint I. Lipót császár orvosa nyerte el a császári és királyi tanácsosi címet, majd 1686-ban a báróságot.⁵⁹ II. Rákóczi Ferenchez csatlakozva mint teljhatalmú bányagróf irányította a bányák termelését és szüntette meg 1707-ben az értéktelen pénzzel fizetett bányászok lázadását.⁶⁰ Mivel a fejedelemmel együtt 1708 őszén Lengyelországba menekült, vagyonát elvesztette.⁶¹ A szatmári béke után hazatért, visszanyerte bányagrófi címét és vagyona jelentős részét.⁶² Mint korábban, ezután is fontos szerepet vállalt a protestánsok ügyeinek védelmében⁶³. 1728-ban halt meg.⁶⁴

Az RK 55 jelzetű kötetünket 1672-ben Faschkó Sámuelnek ajándékozó Anna Maria von Hellenbach sem felesége, sem gyermeke – ez utóbbi egyébként életrajzi adatai alapján sem feltételezhető – nem lehetett. Első felesége Bauer (Pauer) Anna Margit volt, akinek testamentuma 1675. június 20-ról keltezett.⁶⁵ Második felesége Kares Mária Katalin, annak a Kares Jánosnak a leánya, akinek 1646-ban III. Ferdinánd adományozott címereslevelet,⁶⁶ s akit Johannes Regis disszertációja Körmöcbánya szenátoraként említ a jeles személyiségek között.⁶⁷

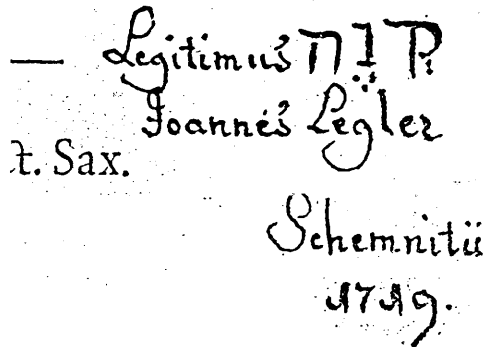
A Hellenbach Jánosra és Hellenbach János Gottfriedra vonatkozóan eddig előadottakat a besztercebányai városi levéltárból – dolgozatunk megírása után – nyert tájékoztatás alapján részben itt, részben a jegyzetben további adatokkal egészíthetjük ki.⁶⁸ A Besztercebányán őrzött selmecebányai anyakönyvek tanúsága szerint a 17. század második felében mindkét Hellenbach Selmecebányán élt és ott is házasodott meg. Hellenbach János „Waldbürger” 1672-ben a vízkereszt utáni harmadik vasárnapon [1672. I. 24.] vette feleségül Gottfried Tity Anna Margit nevű leányát. Ugyanezen év hetvened vasárnapján [1672. II. 14.] kötött házasságot Hellenbach János Gottfried orvosdoktor – a körmöcbányai kamaránál cs. és kir. könyvelőként (Buchhalter-ként) működő Hellenbach Jeremiás és Anna Mária szül. Velspergerin fia – a selmecebányai Pauer (Bauer) János Anna Margit nevű leányával.

A két idézett adat egyrészt újabb bizonyítéka annak, hogy Hellenbach János Gottfried nem azonos a Wittenbergben tanult Hellenbach Jánossal.

Másrészt egyértelműen megállapítható, hogy Hellenbach János Gottfried-nak a házasságkötésekor természetesen a leánynevéen – Velspergerin Anna Máriaként – említett anyja volt az a Hellenbach Anna Mária, aki az *Augustana confessio*-kötetünket Faschkó Sámuelnek ajándékozta.

Kötetünk későbbi birtokosa a címlapra írt bejegyzés szerint „Legitimus ןׁׁׁׁ // Johannes Legler // Schemnitii // 1719. / 1” (4. kép).

Legler János 1712-ben iratkozott be a wittenbergi egyetemre.⁶⁹ Később egyik segédje volt a selmechányai evangélikus lyceumban 1719-ig igazgatóként működő Klement Jánosnak.⁷⁰ Valószínűleg azonos azzal a Legler Jánossal, aki 1735-ben a Szepes megyei Ménhard (Mensdorff) község lelkésze volt.⁷¹

— Legitimus ןׁׁׁׁ
Joannes Legler
t. Sax.
Schemnitii
1719.

4. kép

Kötetünk utolsó possessorának bejegyzése a könyv első – de csak az újrakötéskor beillesztett – előzéklevelének rektóján olvasható: „Biblioth.Hung. Jankow. 9. ord.9.” A kiváló könyvgyűjtő Jankovich Miklós (1772–1826) első gyűjteménye kialakításakor különös gonddal kutatót a felvidéki magánkönyvtárakban, mert ezen a töröktől megkímélt területen sok kódex és más könyvérték maradt fenn. Az 1793. évi Sáros megyei útjától kezdve egymás után vásárolt meg igen jelentős felvidéki gyűjteményeket. Több értéket szerzett meg a felvidéki evangélikus lelkészek, tanárok kisebb, de nem jelentéktelen magánkönyvtáraiból is.⁷² A szép kötésű *Augustana confessio*-kiadásunk sem került el a figyelmét.

Összegezeként a következőket állapíthatjuk meg. Az idézett bizonyítékok szerint az 1580. évi *Augustana confessio*-kiadás német reneszánsz kötését a wittenbergi Paul Droscher könyvkötő készítette. E munkája révén olyan könyvkötő szerszámai váltak ismertté, amelyek nem szerepeltek felszerelésének korábbi nyilvántartásában.

A legrégebb bejegyzést Polykarp Leyser evangélikus teológus, wittenbergi professzor és udvari főprédikátor írta a kötetbe, akinek művei – részben magyarországi hallgatói révén – hamar eljutottak Magyarországra.

Kötetünk 1672 előtt már Magyarországon volt. Ez évben ajándékozta azt Faschkó Sámuelnek Hellenbach Anna Mária – leánynevén Velspergerin Anna Mária – az orvosként, bányagrófként és evangélikus felügyelőként egyaránt jelentős tevékenységet kifejtő báró Hellenbach János Gottfried anyja. A kettőjük rokoni kapcsolatának tisztázása érdekében végzett kutatások a korábbi téves adatok elkülönítésével, valamint újabb adatokkal módosítják és kiegészítik a Hellenbach-család Körmöcbányán és Selmezbányán élt korai tagjaira vonatkozó ismereteket.

Faschkó Sámuel után az ugyancsak evangélikus lelkész, Legler János birtokolta a szép *Augustana confessio*-kiadást, amely végül Jankovich Miklós gyűjteményével került a 19. század második negyedében az Országos Széchényi Könyvtárba.

JEGYZETEK

1. Tolnai Gábor: *Legyező-díszes könyvkötések Erdélyben = Magyar Könyvszemle*, 1939. 247–265. l. – Herepei János: *A legyeződíszes könyvkötés kolozsvári mestere. Magyar Könyvszemle*, 1957. 155–165. l.
2. Takács Béla: *A debreceni könyvkötő művészet*. Debrecen, 1980. 47–54. l.
3. *Könyvkiállítási Emlék*. Kiadja az Országos Magyar Iparművészeti Múzeum. Bp., 1882. 254–257. l. – Sz. Koroknay Éva: *Egy XVI. századi nagyszombati kötőcsoport. Magyar Könyvszemle*, 1977. 47–51. l. – Rozsondai Marianne: *A könyvkötés művészete*. Bp., 1983. 31–35. l.
4. Helwig, Hellmuth: *Handbuch der Einbandkunde*. I–III. Hamburg, 1953–1955. I. 35. l. – Rozsondai i. m. 22. l.
5. Haebler, Konrad: *Rollen- und Plattenstempel des XVI. Jahrhunderts*. Unter Mitwirkung von Dr. Ilse Schunke. I–II. Leipzig, 1928–1929. II. 448–450. l.
6. Uo. 450–451. l.
7. Brandt, Karl: *Kaiser Karl V*. 4. Auflage. München, 1942. 261–272. l.
8. Elisabetha Soltész–Catharina Velenczei–Agnes W. Salgó: *Catalogus librorum sedecimo saeculo impressorum, qui in Bibliotheca Nationali Hungariae Széchényiana asservantur*. I–III. Budapestini, 1990. A 686.
9. Adams, Herbert Mayow: *Catalogue of books printed on the continent of Europe, 1501–1600 in Cambridge libraries*. I–II. Cambridge, 1967.
10. Dokoupil, Vladislav–Vobr, Jaroslav: *Soupisy tisku 16. století z fondu Universitní knihovny v Brně*. Brno, 1970.
11. Az ún. Ruta-koszorús százsz címer.
12. A címerpajzsban a Luther-rózsza. Hasonló Luther-képmáson mindkét címer szerepel. Ld. Husung, Max Joseph: *Bucheinbände aus der Preussischen Staatsbibliothek zu Berlin*. Leipzig, 1925. 28. l.
13. Egy közel egykorú Luther-képmáson ugyanezen szöveg szerepel, de más tördeléssel. Ld. Haebler i. m. I. 141. l. Platten A. I.
14. Ugyanezt a szöveget ld. Haebler i. m. I. 151. l. Platten A. I. Haebler közlése szerint azonban a képmáson a szöveg vége – ORA ET LABORA. P. M. – már nem szerepel.
15. Senf, Max: *Die Wittenberger Buchbinder im 16. Jahrhundert*. In: *Zentralblatt für Bibliothekswesen*. 28. évf. 1911. 212. l. Nr. 59.

16. Helwig i. m. II. 28. l.
17. Haebler i. m. I. 93. l.
18. Helwig szerint (i. m. I. 35. l.) az első kötéstáblán feltüntetett monogram rendszerint a kötet első tulajdonosa nevének – olykor lakóhelyének vagy jelmondatának – kezdbetűit egyesíti.
19. Jöcher, Christian Gottlieb: *Allgemeines Gelehrten-Lexicon*. I–IV. Leipzig, 1750–1751. II. 2630–2631. hasáb (Lyser néven).
20. Szinnyei József: *Magyar írók élete és munkái*. II. Bp., 1893. 156. hasáb.
21. Szabó András: *Johann Jacob Grynaeus magyar kapcsolatai. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez*. 22. Szerk.: Keserü Bálint.) Szeged, 1989. 65. l.
22. Jöcher i. m. 2631. hasáb.
23. *Verzeichnis der im deutschen Sprachbereich erschienenen Drucke des XVI. Jahrhunderts*. Hrsg. von der Bayerischen Staatsbibliothek in München in Verbindung mit der Herzog August Bibliothek in Wolfenbüttel. (Red.:) Irmgard Bezzel. Stuttgart, 1983–. (A továbbiakban VD/16). L-1420 – L-1473.
24. Jöcher i. m. 2631. hasáb.
25. Apponyi, Alexander: *Hungarica. Ungarn betreffende im Auslande gedruckte Bücher und Flugschriften*. I–IV. München, 1903–1927. Nr. 702. és 707.
26. Soltész–Velenczei–W. Salgó i. m. L 227. Jelzet: Ant. 3366(18).
27. Uo. L 226. Jelzet: Ant. 10 355.
28. Uo. H 54–57. Jelzetek: Ant. 2372, Ant. 2373, Ant. 2371, Ant. 13 517. – *A Jesuiticum ieiuniumot* ld. Uo. H 58. Jelzet: Ant. 7228.
29. Uo. S 844. Jelzet: Ant. 2454.
30. Szelestei N. László: *Hranicae Mátyás bejegyzései egy Eber-féle Calendarium historicumban*. In: *Lymbus. Művelődéstörténeti Tár* IV. Szerk.: Monok István, Petneki Áron. Szeged, 1992. 4–5. l.
31. *Kassa város olvasmányai 1562–1731*. Sajtó alá rend.: Gácsi Hedvig, Farkas Gábor, Keveházi Katalin. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez. 15. Szerk.: Keserü Bálint.) Szeged, 1990. 106. és 152. l. – A mű teljes címét ld. VD/16 L 1423.
32. *Kassa város olvasmányai*. i. m. 150. l. – A művet említi Jöcher i. m. 2631. hasáb.
33. *Kassa város olvasmányai*. i. m. 123. l.
34. Uo. 17. l.
35. Szinnyei III. 201. hasáb.
36. Zoványi Jenő: *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*. 3. jav. és bőv. kiad. Szerk.: Ladányi Sándor. Bp., 1977. 190. l.
37. Nagy Iván: *Magyarország családai*. IV. Pest, 1858. 124–125. l.
38. Asztalos Miklós: *A wittenbergi egyetem magyarországi hallgatóinak névsora. 1601–1812*. Bp., 1931. 136. l. – Szinnyei III. 201. hasáb.
39. RMK III. 2634.
40. Böröcz Enikő: *Az Evangélikus Országos Levéltár (Budapest) kéziratkatalógusa. 1850 előtti kéziratok. (Magyarországi egyházi könyvtárak kéziratkatalógusai. 10. Szerk.: Szelestei N. László). Bp., 1993. Nr. 167. Jelzet: V.60.*
41. Nagy Iván V. Pest, 1859. 86. l. – Csergheő Géza: *Wappenbuch des Adels von Ungarn*. Heft 8–14. Nürnberg, 1887–1888. 231. l.
42. Bojničić, Ivan, *Der Adel von Kroatien und Slavonien* (Siebmacher, J.: *Grosses und allgemeines Wappenbuch*. IV. Bd. 13. Abt.) Nürnberg, 1899. 61. l.
43. Országos Levéltár 0 69 (Acta post advocatos) Fasc. 59. Nr. 35. Fol. 25–54.
44. Jelzet: Ia 11, 15.
45. A két disszertáció RMK II. 890 és RMK II. 891. A Seelmann Keresztélyt üdvözlő 1661. évi nyomtatvány RMK II. 969. – Čaplovič, Ján: *Bibliografija tlaci vydaných na Slovensku do roku 1700*. I–II. Martin, 1972., 1984. Nr. 1039., 1852., továbbá 1091.
46. Weszprémi, Stephan: *Succincta medicorum Hungariae et Transilvaniae biographia. Centuria prima*. Lipsiae, 1774. 64. l. – Szinnyei IV. 667. hasáb.
47. Weszprémi i. m. 64. l. – Horányi, Alexius: *Memoria Hungarorum*. II. Viennae, 1776. 91. l. – Szinnyei IV. 667. hasáb. – Zoványi i. m. 249. l. – *Slovenský biografický slovník (od roku 833 do roku 1990)*. II. Martin, 1987. 314. l. – *Régi magyarországi szerzők*. Összeáll.: Szabó Géza közreműködésével Pintér Gábor. Bp., 1989. 143. l. – Johann Gottfried 1664-ben már a jénai egyetem hallgatója volt.

48. Veress Endre: *Matricula et acta Hungarorum in universitate Patavina studentium (1264–1864)*. Bp., 1915. 131. l. – Cáfolatát ld. *Magyarországi magánkönyvtárak II. 1588–1721*. Sajtó alá rend.: Farkas Gábor, Varga András, Katona Tünde, Latzkovits Miklós. (*Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez*. 13/2. Szerk.: Keserü Bálint.) Szeged, 1992. 42. l.
49. RMK III. 1948.
50. Asztalos i. m. 127. l. – RMK III. 1974., RMK III. 2039.
51. RMK III. 1948., RMK III. 1977., RMK III. 2076., továbbá *Régi Magyar Könyvtár III. Pótlások 2. füzet*, Borsa Gedeon irányításával összeáll.: Dörnyei Sándor és Szálka Irma. Bp., 1991. 638. l. Nr. 6379.
52. RMK III. 1977.
53. Országos Levéltár 0 69 Fasc.59. Nr. 35. Fol. 48 verzó.
54. Mokos Gyula: *Magyarországi tanulók a jénai egyetemen*. Bp., 1980. 21. l.
55. Veress i. m. 131. és 281. l. – *Magyarországi magánkönyvtárak II. i. m. 42. l.*
56. Veress i. m. 294. l. – *Magyarországi magánkönyvtárak II. i. m. 42. l.*
57. RMK III. 2336.
58. Szinnyei IV. 667. hasáb. – Zoványi i. m. 249. l. – *Slovenský biografický slovník... II. 314. l.* – Breznyik János: *A selmecbányai ágost. hitv. evang. egyház és lyceum története*. I–III. füzet. Selmecbánya, 1883–1889. II. füzet 142., 146., 149., 154–158. l. – Richter Ede: *A kuruc idők. 1703–1711*. Selmecbánya, 1903.
59. Kempelen Béla: *Magyar nemes családok*. V. Bp., 1913. 21. l. – A birtok- és gazdasági ügyeiről az Országos Levéltárban lévő számos irat közül itt csupán a Wesselényi-összeesküvésben való részvétele miatt 1672-ben vagyonekobzásra és börtönre ítélt Hidvéghy Mihály Nyitra megyei nemes, ügyvéd halála (1690) után lefoglalt javainak 1692. évi elárverezésére vonatkozó iratokra utalunk, mert Hidvéghy tulajdonában is volt egy *Augustana confessio*-kiadás. Országos Levéltár 0 69. Fasc.59. Nr. 35. Fol. 42v–43r. – Hidvéghy említett könyve *Liber de Confessione Augustana* megjelöléssel, a 37. tételként szerepel abban a könyvjegyzékben, amely Hidvéghy Mihály javainak 1672-ben történt lefoglalásakor készült. *Magyarországi magánkönyvtárak*. II. 70–72. l.
60. Wenzel Gusztáv: *Magyarország bányászatának kritikai története*. Bp., 1880. 207. l. – Tiles János: *A selmeci bányamunkások lázadása 1707-ben*. = *Bányászati és kohászati lapok*. 1937. (70. évf. 85. köt.) 117–119. l.
61. Kachelmann, Johann: *Das Alter und die Schicksale des ungrischen, zunächst Schemnitzer Bergbaues*. Pressburg, 1870. 191. l.
62. Tiles János: *Báró Hellenbach János Gottfried bányai igazgató, selmeci kamaragróf*. = *Bányászati és kohászati lapok* i. m. 150. l.
63. Zoványi i. m. 249. l. – Breznyik i. m. 154–158. l. – Erről tanúskodik levelezése is Bél Mátyással, Ráday Pállal és II. Radvánszky Jánossal. *Bél Mátyás levelezése*. Kiad.: Szelestei N. László. (*Magyarországi tudósok levelezése* III. Szerk.: Tarnai Andor. Bp., 1993. 648. l. – *A Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Levéltára* IVc) 2–1. 355–362. Ld.: L. Kozma Borbála–Ladányi Sándor: *A Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Gyűjteményének (Budapest) kéziratkatalógusa. 1850 előtti kéziratok*. (*Magyarországi egyházi könyvtárak kéziratkatalógusai* 3. Szerk.: Szelestei N. László). Bp., 1982. Nr. 2828. – Országos Levéltár. Radvánszky család levéltára. P 566 III. osztály XV. Fol. 15–45.
64. Zoványi i. m. 249. l.
65. Országos Levéltár. 0 69 Fasc.59. Nr. 35. Fol. 156.
66. Uo. Fol. 48 verzó és P 1848 9. tétel 1. csomó.
67. RMK II. 891.
68. Ezúton is köszönetet mondok Ján Žilák kandidátusnak, a besztercebányai Štátny oblastný archív helyettes igazgatójának, a nevezett levéltárban őrzött selmecbányai anyakönyvekből a Hellenbachokra vonatkozó adatok szíves közléséért. 1994. november 21-i levelében utalt arra is, hogy Hellenbach János Gottfried korábban feltételezett 1659. évi születési dátuma téves, a helyes dátum azonban a fennmaradt anyakönyvek alapján sem állapítható meg; körmöcbányai anyakönyvek ugyanis a kérdéses időszakból nem maradtak fenn. További adatait az alábbiakban közlöm: Hellenbach János az 1663., 1664., 1666., 1669. és 1670. évben keresztapaként szerepel a selmecbányai német evangélikusok születési anyakönyvében. Hellenbach János Gottfriedot ugyanitt ugyancsak keresztapaként az 1685., 1686., 1688., 1689. és 1690. évben említik. Hellenbach János Gottfriednak második há-

- zasságából három gyermeke volt: György András (szül.: 1688. ápr. 23.), Éva Rozina (szül.: 1690. aug.), György Károly (szül.: 1691. nov. 2.).
69. Asztalos i. m. 152. l.
70. Breznyik i. m. II. Füzet 203. l.
71. Ráday Levéltár. A Johannita Lovagrend Magyar Tagozatának Levéltára.
72. Berlász Jenő: *Jankovich Miklós könyvtári gyűjteményeinek kialakulása és sorsa. = Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1970/1971.* Bp., 1973. 122–124. l.

DER RENAISSANCE EINBAND UND DIE BESITZER EINER AUSGABE DER AUGUSTANA CONFESSIO AUS DEM JAHRE 1580.

E. SOLTÉSZ

Der Einband der *Augustana confessio*-Ausgabe (Lipsiae, 1580. Johann Steinmann. Signatur: RK 55) der Nationalbibliothek Széchényi zu Budapest ist ein schönes Werk des Wittenberger Buchbinders, Paul Droscher. Bei der Herstellung des Einbandes verwendete er auch solche Rollen- und Plattenstempel, die aus seiner Werkstatt von Konrad Haebler noch nicht registriert wurden.

Am 27. Febr. 1581 schrieb der Wittenberger Professor und churfürstlich-sächsische Hofprediger Polykarp Leyser – dessen Tätigkeit und Werke auch in Ungarn ziemlich bekannt waren – die erste handschriftliche Eintragung in das Buch.

Am 28. Nov. 1672 erhielt der evangelische Geistliche, Samuel Faschkó den Band, als Geschenk von Anna Maria Hellenbach, der Mutter des berühmten Schemnitzer Arztes, des Berggrafen und evangelischen Inspektors, Johann Gottfried Hellenbach (†1728). In der Arbeit werden mehrere neue Angaben über die in Kremnitz bzw. in Schemnitz lebenden, ersten Mitglieder der Familie Hellenbach mitgeteilt.

In dem Jahre 1719 besaß der evangelische Geistliche, Johann Legler den Band. Das wertvolle und schöne Buch kam in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts mit der Sammlung des namhaften ungarischen Büchersammlers, Nikolaus Jankovich in den Besitz der Nationalbibliothek Széchényi.